

پژوهش‌نامه کاشان، شماره نهم (پیاپی ۱۷)
پاییز و زمستان ۱۳۹۵، ص ۴۲-۶۱

حوزه دشت فین کاشان؛ بستر شکل‌گیری ساختار زیستی، باغات و مزارع کهن

بهرخ برومندی*

چکیده:

بی‌تردید یکی از مسائل بسیار مهمی که کشور ما با آن روبه‌روست، مسئله خشکسالی و کم‌آبی است. کارشناسان و متخصصان مرتبط با موضوع، گرم شدن تدریجی کره زمین، برداشت‌های بی‌رویه از آب‌های زیرزمینی، انتقال آب‌های بین‌حوزه‌ای، تغییر الگوی کشت و برخی سدهاسازی‌های بدون کارشناسی و... را در کشور ما که اصولاً جزو دسته کشورهای خشک و کم‌آب جهان محسوب می‌شود، از علل تشدیدکننده آن برمی‌شمارند و این خطر تهدیدکننده را بارها و بارها گوشزد کرده‌اند. از آنجایی که آبادانی از وجود و حضور نعمت خدادادی آب سرچشمه می‌گیرد، هر جا که چشمه‌ای، رودی، قناتی و باریکه‌ای و... بوده است در کنار یا نزدیک به آن‌ها زیستگاه‌های انسانی و مزارع و باغات شکل گرفته است. دیرپایی آب‌های هر حوزه‌ای، راز دیرپایی سکونتگاه‌ها و ایجاد مزارع و باغات همچنین ایجاد راه‌های ارتباط بین آن‌ها و شکوفایی فرهنگ و تمدن در آن حوزه بوده است که به دستاوردهای هنری و معماری و همچنین آداب‌ورسوم مرتبط با آن نیز منجر شده است. حوزه آبریز دشت فین کاشان یکی از این نمونه‌هاست که سابقه بسیار دیرین زیست و حضور باغات و مزارع کهن را در خود دارد و تمدن‌های درخشان خود را مدیون چشمه‌ها، رودهای فصلی، قنات و آبراهه‌های موجود در آن بوده است. با امید به اینکه همگان به ضرورت حفاظت از آب‌های زیرزمینی و چشمه‌ها و لای‌رویی و مرمت قنات آن توجه داشته باشیم و شواهد تمدنی و زیستی برخاسته از آن، همچنین سنت‌های بومی باغبانی و زراعت آن را (در کنار روش‌های نوین کارآمد) و نیز هنر و معماری ارزشمند آن را، نعمت‌های این سرزمین دانسته و آن‌ها را پاس بداریم.

کلیدواژه‌ها: حوزه، دشت، ساختار، زیست، فین.

* مهندس معمار، عضو وابستهٔ ایکوموس ایران / Behrokh_Boroomandi@yahoo.com

پژوهش‌نامه کاشان
شماره نهم (پیاپی ۱۷)
پاییز و زمستان ۱۳۹۵

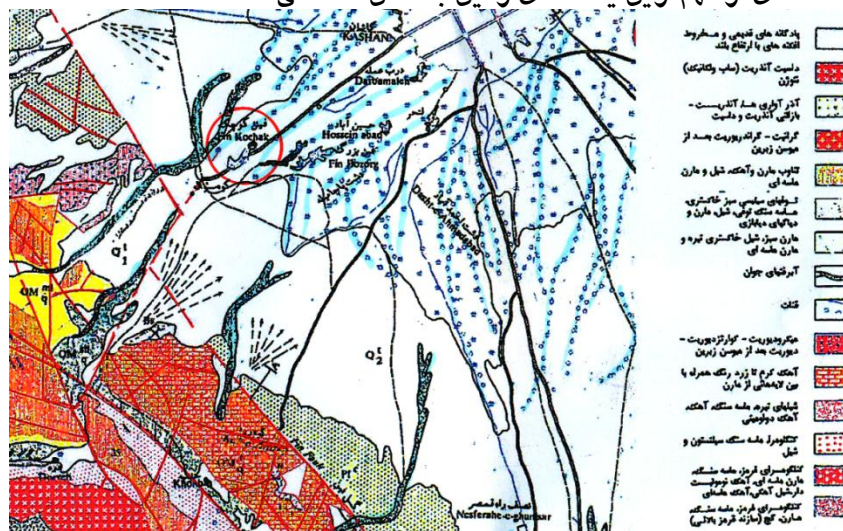
۴۲

•
•
•
•
•
•
•

مقدمه

محققان معتقدند که محدوده دشت کاشان (که دشت فین هم بخشی از آن است)، از گذشته‌های دور به سبب ویژگی‌های جغرافیایی و زمین‌شناختی، آب چشمه‌های دیرپای آن و نیز به تبع این آب‌ها، زمین‌های حاصلخیز خود، مسکون بوده است. آن‌ها می‌گویند در دوران بارانی، بین آخرین دوره‌های یخچالی دوران چهارم، احتمالاً در مرکز نجد ایران، دریای پهناوری گسترده بوده که به تدریج با شروع عهد خشک، کوچک شده و بعدها در محل آن، کویر بزرگ مرکزی ایجاد شده است. در دوران کشاورزی و زندگی در روستاها، در این منطقه، بشر در سرزمین‌های رسوبی و حاصلخیز همجوار کوهستان‌ها و نزدیک این دریا زیست می‌کرده است. آن‌ها تپه‌های تاریخی سیلک را بقایای یکی از این نمونه‌های تمدن کهن کشاورزی، شکل گرفته در حاشیه این کویر می‌دانند (گریشمن، ۱۳۷۹: ۷۷). در رابطه با شناسایی این ساختار زیستی، باغات و مزارع تاریخی در حوزه آبی دشت کاشان، لازم است در ابتدا به خلاصه‌ای از مهم‌ترین یافته‌های حاصل از مطالعات میان‌رشته‌ای مرتبط (زمین باستان‌شناسی) و سپس خلاصه‌ای از مهم‌ترین یافته‌های باستان‌شناسی نگاهی داشته باشیم. به همین دلیل، نگارنده مقاله تلاش کرده است که همه گزارش‌ها و پرونده‌های ثبتی در دسترس از سال‌های گوناگون را مورد مطالعه قرار دهد.

۱. خلاصه‌ای از مهم‌ترین یافته‌های زمین باستان‌شناختی

شکل ۱: نقشه زمین‌شناسی دشت کاشان (دشت فین بخشی از آن است). (سازمان زمین‌شناسی کشور ۱۳۷۰)

حوزه دشت

فین کاشان:

بستر شکل‌گیری
ساختار زیستی...

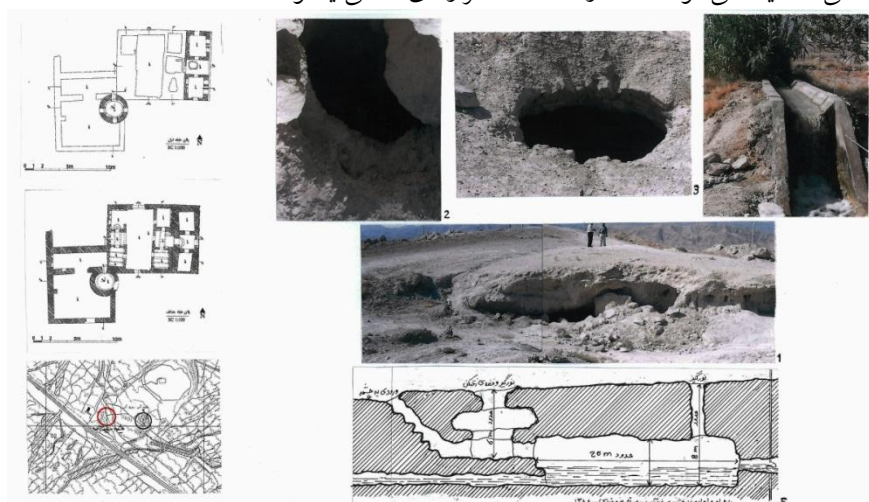
•
•
•
•
•
•
•

تراورتن سفیدآب: در ۴ کیلومتری جنوب غربی کاشان واقع شده است، چشمه و قنات دارد. بقایای مصنوعات سنگی و استخوان‌های انسان مرتبط با استقرارهای عصر فراپارینه‌سنگی و پارینه سنگی جدید آنجا یافت شده است. این مصنوعات را نخستین بار زهرا ساروخانی

باستان‌شناس در سال ۱۳۷۹ در اینجا که دارای استقرارهای موقت یا فصلی بوده، یافته است (ملک شه‌میرزادی، ۱۳۸۲: ۱۴۳ و ۱۵۳).

تراورتن زردساحل: بررسی‌های باستان‌شناسی انجام‌شده توسط فریدون بیگلری و سامان حیدری بیانگر آن است که این مکان در گذشته چشمه داشته و بقایای آثار استقراری پارینه‌سنگی جدید در آنجا یافت شده است (مصنوعات سنگی و استخوان). این محل سابقاً معدن سنگ تراورتن بوده است. این مکان در ۲۵۰ متری تراورتن سفیدآب واقع شده و بنا به نظر آن‌ها دارای استقرارهای فصلی یا موقت بوده است (همان: ۱۳۶).

تراورتن ساحل: این مکان در کنار زردساحل در ۱۵۰ متری شرق سفیدآب قرار گرفته است. بررسی‌ها توسط همان باستان‌شناسان بیانگر آن است که ابزارهای سطحی به دست‌آمده در آنجا متعلق به دوره پارینه‌سنگی بالایی یا میانی است. این مکان دارای چشمه و قنات است که در حال حاضر قنات آن آب‌دهی دارد و تا زردکوه ساحل را مشروب می‌کند. بقایای یک قلعه مخروبه در ضلع شمالی آن دیده می‌شود. آن‌ها در گذشته استقرارهای فصلی یا موقت داشته است (همان: ۱۳۷).

شکل ۲: عکس‌های سمت راست: شماره‌های ۱ و ۲ و ۳ و رولوه؛ شماره ۵ چشمه سفیدآب؛ شماره ۴ (قنات آب محوطه پیش از تاریخ) (نگارنده مقاله، ۱۳۸۸) رولوه‌های سمت چپ: بالا قلعه سفیدآب) پایین جانمایی قلعه و چشمه سفیدآب (میراث فرهنگی کاشان، ۱۳۸۶)

توفای فین: این مکان در نزدیکی چشمه باغ فین قرار دارد. در کنار آبراهه‌ها و مسیل‌های متعدد قرار گرفته است. ابزارهای سنگی مرتبط با استقرارهای پارینه‌سنگی قدیم و اوایل پارینه‌سنگی میانی را فریدون بیگلری باستان‌شناس در آنجا یافته است. به گفته ایشان، این مکان نیز استقرارهای فصلی یا موقت داشته است (وحدتی نسب و آریامنش، ۱۳۹۴: ۱۵۴).

تراورتن شورآبه: (تپه قلعه زیارت شورآبه): به فاصله ۶۰۰ متری از اتوبان تازه تأسیس قم-کاشان و یک کیلومتری از جنوب غربی باغ فین قرار گرفته است. سفال‌های یافت‌شده در این تپه، قبل‌تر از نمونه‌های کهن‌ترین سفال‌های تپه شمالی سیلک I هستند (یعنی حدود نه هزار سال ق.م) این سفال‌ها را نیز اولین بار زهرا ساروخانی یافته است (همان: ۳۳۹). استاد ملک شه‌میرزادی معتقد است که سفال‌های تپه شورآبه تأییدی بر این نکته بسیار مهم است که ساکنان اولیه تپه شمالی سیلک، گروه‌هایی نبوده‌اند که از خارج دشت کاشان آمده‌اند، بلکه در منطقه می‌زیسته‌اند و با اسکان در محل تپه شمالی علاوه بر تولید ظروف سفالی بهتر در منازلی که دیوارهای آن را با چینه و خشت می‌ساخته‌اند، زندگی می‌کرده‌اند. در گذشته بنای کوچکی روی آن واقع بوده که احسان زراعت آن را رولوه کرده، اما کاربری و قدمت آن معلوم نشده است؛ زیرا آن را تخریب کرده‌اند (ملک شه‌میرزادی، ۱۳۸۲: ۱۷۱).

آبراهه مخروطه افکن «دره»: بررسی‌های باستان‌زمین‌شناسی آقای سامان حیدری بیانگر آن است که این آبراهه تأثیرات زیادی در دشت‌سر جنوب روستای فین کوچک داشته است؛ در نتیجه، قلوه‌سنگ‌های بزرگ و کوچک سنگ، مدور شده و رخنمون یافته و پس از حرکت در دامنه، وارد آبراهه شده و توسط جریان سیلابی آبراهه به مناطق پایین‌تر منتقل شده‌اند. به واسطه تهدیدی که سیلاب‌های این دره برای روستای فین و باغ فین داشته‌اند (در دوران صفوی یک دیواره سنگی در دهانه تنگه ساخته بودند که جریان سیلاب را تغییر دهد)، آبراه مخروطه افکن «دره» گذرگاهی دره‌ای و محل دسترسی به محوطه باستانی شورآبه بوده است؛ همچنین پناهگاه صخره‌ای «دره» در این محدوده واقع شده است (همان: ۱۳۱).

تراورتن کفتارخون: این محل در هشت کیلومتری جنوب تپه‌های سیلک قرار گرفته است و تعداد زیادی غار کوچک و پناهگاه دارد که در حال حاضر، مورداستفاده کفتارهاست. بررسی‌های فریدون بیگلری بیانگر وجود چشمه در این مکان بوده و مصنوعات سنگی و استخوان‌های یافت‌شده در آن را متعلق به دوران پارینه‌سنگی میانی دانسته است. وی معتقد است جوامع شکارگر و گردآورنده نزدیک به چهل هزار سال قبل در آنجا استقرارهای فصلی یا موقت داشته‌اند (همان: ۱۳۸).

مهم‌ترین نتیجه‌ای که از بررسی‌های زمین باستان‌شناختی مذکور می‌توان گرفت حضور زیستگاه‌های موقت یا فصلی دوران پیش از تاریخ در کنار چشمه‌ها، آبراه‌ها و بعدها قنات‌های کهن است.

خلاصه‌ای از مهم‌ترین یافته‌های باستان‌شناختی

مهم‌ترین کاوش‌های باستان‌شناسی در این حوزه، مرتبط با تپه‌های باستانی سیلک کاشان است که خلاصه‌ای از آن را ذکر می‌کنیم:

حوزه دشت
فین کاشان:
بستر شکل‌گیری
ساختار زیستی...

-
-
-
-
-
-
-

کاوش‌های باستان‌شناختی رومن گریشمن طی سال‌های ۱۹۳۳-۱۹۳۷ میلادی در محوطه باستانی سیلک کاشان علاوه بر دستاوردهای ارزشمند و نمایان ساختن آثار فرهنگ و تمدن از هزاره پنجم تا سوم قبل از میلاد منجر به کشف دو گورستان شد.

۱. گورهای ساده حفره‌ای فاقد ساختار معماری؛ اجساد به همراه اشیاء سفالی (به‌ویژه سفال خاکستری و سیاه) و فلزی بود (گورستان A). دفن جسد با پوششی از چوب و خاک است. نوع تدفین و جهت قراردادن اجساد در این گورستان از الگوی واحدی پیروی کرده است. صاحبان این گورستان پس از ورود به این منطقه (احتمالاً چند سده) (از حدود ۱۲۰۰ تا ۹۰۰ ق.م) در تپه جنوبی سیلک مستقر شدند. اقتصاد مردمان ساکن در سیلک در نیمه هزاره دوم قبل از میلاد، بر پایه دامداری، به‌ویژه گله‌های بز استوار بوده است. این مردمان چرخ سفالگری داشتند و عموماً سفالینه‌های برجای مانده از آن‌ها را ظروف سفال خاکستری و سیاه تشکیل می‌دهد. شکل ظروف سفالی اغلب تنگ، لاوک، ظروف سه‌پایه، صافی، سرمه‌دان و به‌ندرت قوری‌های لوله دار است. اشیاء فلزی آن‌ها عموماً از مفرغ و به‌ندرت از آهن ساخته شده‌اند.

۲. در گورستان B متعلق به هزاره اول قبل از میلاد، ساخت گورها دچار تحول شده است. گودال‌هایی ساده که پس از دفن در آن و قرار دادن اشیاء در کنار جسد، آن را با تخته‌سنگ و نیز تخته‌هایی مرکب از گل پخته پوشانده‌اند. (این نوع گورها از نوع گور خریشته‌ای است). این گورستان نزدیک تپه شمالی قرار دارد. اقتصاد مردمان صاحب این گورها مبتنی بر دامداری و کشاورزی است. ارابه‌های خود را با اسب هدایت می‌کردند و حمل آذوقه و سازوبرگ جنگی را با آن انجام می‌داده‌اند. نقوش اسب روی سفالینه‌ها بیانگر اهمیت وجود آن است. جامعه این مردمان طبقاتی بوده است. نقوش به‌جای مانده از آن‌ها عبارت‌اند از: نقوش انسانی جنگجو به همراه نقش خورشید، نقش شکار، نقوش هندسی به رنگ قرمز روی زمین نخودی، گاوها و اسب‌های مهاجم اسطوره‌ای، نقش خورشید با اشعه‌های مکرر و دورانی، زمین‌های زراعتی شطرنجی‌شده، انسان اسلحه‌به‌دست، ساکنان این دو گورستان از تیره‌های مختلف یک نژاد هستند. وی همچنین حدود هفتاد سال پیش از این، بر بالای تپه جنوبی باستانی سیلک، سازه‌ای عظیم کشف کرد که آن را متعلق به دوره مادها می‌دانست. همچنین در ضلع شرقی این تپه، فضای سکونتگاهی متعلق به ۵۵۰۰ سال قبل از میلاد یافت شده است (گریشمن، ۱۳۷۹: ۷۵-۲۳)

در کاوش‌های باستان‌شناسی بسیار مهم، بازنگری تپه‌های تاریخی سیلک که به سرپرستی استاد صادق ملک شه‌میرزادی صورت گرفته، معلوم شده است که آن سازه عظیم یکی از قدیمی‌ترین زیگورات‌هاست. وی دوره آن را ایلامی دانسته است (ملک شه‌میرزادی، ۱۳۸۳: ۱۹). در ادامه کاوش‌ها در تپه جنوبی سیلک، منطقه صنعتی فلزکاری کشف شده است. این بخش یکی از خاستگاه‌های ذوب و تولید مس و نقره از سنگ در منطقه فلات مرکزی ایران بوده که احتمالاً

تولیدات آن در منطقه توزیع می شده است. کشف آثار ذکر شده نشانگر حضور و فعالیت تمام وقت حرفه‌ای در این منطقه بوده است (همان، ۱۳۸۲: ۲۱ و ۲۳)

اختصاص دادن محله‌های مختلف استقراری به فعالیت‌های گوناگون مانند سفال و فلز، از جمله ویژگی‌های شهرسازی سیلک بوده است. در ضلع شرقی این تپه، فضای سکونتگاهی متعلق به ۵۵۰۰ سال قبل از میلاد یافت شده است. در تپه جنوبی با استفاده از خشت قالبی و کاهگل به‌عنوان ملات، خانه‌های خود را می ساخته‌اند و گاهی از سنگ، در پی منازل خود استفاده می کرده‌اند. روی دیوار خشتی یک لایه ضخیم کاهگل کرده و بعد روی آن را اندود می کرده‌اند (وجود چند لایه را باستان‌شناسان نشانه تداوم سکونت در یک محیط می دانند). در پوشش سقف این خانه‌ها نی به‌کار رفته است. در محدوده سکونتی این تپه، حادثه‌ای در گذشته‌های بسیار دور روی داده است که ساکنان آن مرده‌اند؛ شاید هم در اثر تازه‌واردانی باشد که به آنجا کوچ کرده بودند. تحولاتی که در اثر ورود این کوچ‌روان به وقوع پیوسته بود، بدین شرح بیان کرده‌اند: ۱. منسوخ شدن ساخت سفال منقوش؛ ۲. رواج سنت تدفین اجساد در فضایی خارج از منازل مسکونی B و استفاده از سنگ در ساخت گورها؛ ۳. رواج ساخت انبوه اشیاء مفرغی؛ ۴. ظهور پدیده سفال خاکستری و سیاه (همان: ۵۴).

همچنین در همین کاوش‌های بازنگری در محدوده غرب و جنوب دشت کاشان، با بررسی‌های عکس‌های هوایی سازمان نقشه‌برداری در سال ۱۳۷۳، تعداد زیادی آبریزهای فصلی شناسایی شده است (همان: ۲۵۳). همچنین استاد صادق ملک شهمیرزادی (۱۳۸۳: ۲۰) نوشته است که در حدود ۶۵۰۰ سال پیش، رود خانه‌ای در محدوده واقع در بین تپه شمالی و جنوبی عبور می کرده است که آن را سیلک‌رود نامیده است.

مهم‌ترین نتایجی که از کاوش‌های باستان‌شناسی در تپه‌های تاریخی سیلک می توانیم بگیریم نیز همجوار بودن آن‌ها با آبراهها و حضور رشته‌قنات‌های کهن است.

پژوهش‌های میدانی نگارنده از ارتفاعات تا دشت و بازدید از شواهد و آثاری که توسط محققان و باستان‌شناسان بسیاری در طول سالها شناسایی شده یا در کتب تاریخی از آنها نام برده شده بیانگر آن است که ساختار تاریخی دشت فین کاشان را می‌بایست حوزه آبی و پهنه زیستی در نظر گرفت که از ارتفاعات بلند از کوه‌های «زردتاوه» و «هفت‌کتل» شروع می‌شود و تا دشت کاشان را دربرمی‌گیرد؛ ارتفاعاتی که رودهای «خُنَب» و «دره‌رود» که مهم‌ترین، از آن‌ها سرچشمه گرفته‌اند. در بلندترین ارتفاع، سه روستای دره، خنَب و جزه قرار گرفته‌اند. در این حوزه آبریز از کوه تا دشت، چشمه‌ها، قنات و آبراهه‌های بسیاری را مشاهده می‌کنیم. همه زیستگاه‌های کهن، درختان مقدس، باغات و مزارع کهن همه به‌نوعی مرتبط با این چشمه‌ها، رودهای فصلی، آبراهه‌ها و قنات بسیار کهن کوتاه و بلند آن هستند و راه‌های تاریخی درواقع آن‌ها را به هم پیوند زده‌اند. گورستان‌های

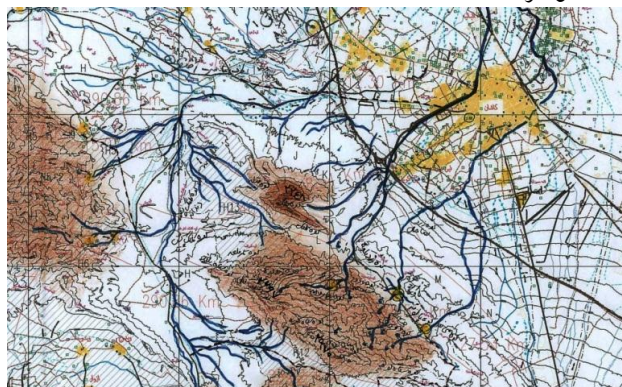
حوزه دشت
فین کاشان:
بستر شکل‌گیری
ساختار زیستی...

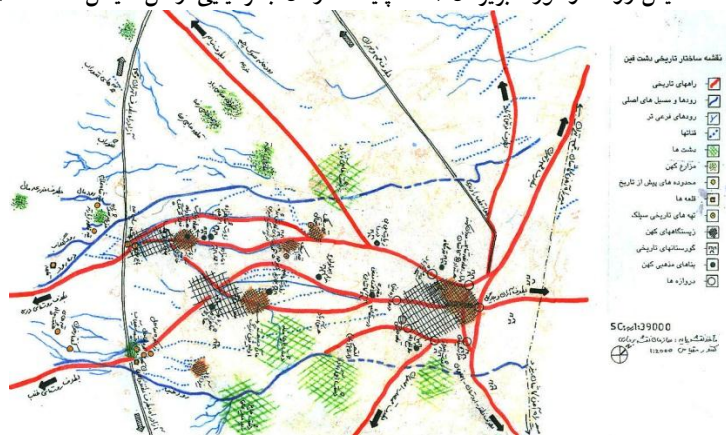
•
•
•
•
•
•
•

قدیمی و بناهای مذهبی با الگوهای بسیار کهن هم در مسیر این راه‌های تاریخی شکل گرفته‌اند. این شواهد تاریخی که نوعی زیست متداوم و پایدار را به دنبال هم، از کوه تا دشت در دیدگان ما به نمایش گذاشته است که به نظر نگارنده، علت تداوم و پایداری‌اش را می‌بایست در زیرساخت و بستر آبی آن جست‌وجو کرد.

شکل ۳: نمایش موقعیت کوه‌ها (کوه‌های کلنگ در مرکز شکل) و (دشت فین کاشان در بالای شکل) و نمایش رودها و حوزه آبریز آن (نقشه پایه: سازمان جغرافیایی ارتش مقیاس ۱:۵۰۰۰۰)

شکل ۴: ساختار زیستی دشت فین کاشان (مطالعات میدانی ترسیم و جا نمایی زیستگاهها. مزارع کهن و راههای تاریخی: (نگارنده مقاله: ۱۳۸۸)؛ مأخذ نقشه پایه سازمان نقشه‌برداری کشور)

این شواهد تاریخی از بلندترین ارتفاعات تا دشت هموار را به شرح زیر می‌توانیم برشماریم:
آثار کهن موجود در بلندترین ارتفاعات عبارت‌اند از:

۱. پناهگاه پیش از تاریخ درین معروف به «سوراخ پلنگ» متعلق به روستای دره؛ نزدیک کوه هفت‌کتل (بیگری، ۱۳۸۶) (برومندی، ۱۳۸۸، ج ۱: ۲۳)
۲. بناهای مذهبی با الگوهای بسیار کهن در روستاهای خنب و دره (برومندی، ۱۳۸۸، ج ۱: ۲۳)

۳. درخت مقدس به نام امامزاده احمد در جزه (به ثبت رسیده) (همان: ۲۲).
- پس از آن به ارتفاعات کوتاه‌تر و تپه‌های مرتبط با آن‌ها می‌رسیم. مکان‌های موجود در آن بدین شرح‌اند:
۱. مزارع کهن «سنجته» و «مال» (گفته‌های مردم بومی) (نقشه سازمان جغرافیایی ارتش کاشان، ۱۳۶۶).
  ۲. تپه پیش از تاریخ «کفتارخون» (بیگلری: ۱۳۸۷) و تپه‌های «هفت‌چاله» (دارای حفره‌های احتمالاً زیستی و تدفینی) (برومندی، ۱۳۸۸، ج ۱: ۲۴)
  ۳. قلعه موجود بین دو رود «گنداب» و «دره‌رود». این قلعه هم به راه تاریخی دره به طرف اصفهان و هم به مسیر مسیل آن اشراف دارد (احتمالاً ساسانی بنا به اظهارات سااروخانی باستان‌شناس). (همان: ۲۵)
- پس از آن به ارتفاعات کوتاه‌تر از ارتفاعات قبلی می‌رسیم. آثار کهن موجود در این بخش از ارتفاعات عبارت‌اند از:
۱. تپه قلعه زیارته شورآبه با حدود نه هزار سال قدمت و مزرعه کهن (متأسفانه تخریب شده‌اند) (ملک شه‌میرزادی، ۱۳۸۲: ۱۳۹)
  ۲. تپه شاه‌غلام (غلام‌تپه) با بقایای آثار سنگی تخریب‌شده روی آن (پرونده ثبتی، سااروخانی و حیدری، ۱۳۸۷).
- پس از آن به دامنه این ارتفاعات می‌رسیم که شامل آثار کهن آن به شرح زیر است:
۱. چشمه تاریخی فین یا چشمه دائمی سلیمانیه (چشمه بسیار کهن پیش از تاریخ) (به ثبت رسیده)؛ (پرونده ثبتی، ۱۳۸۷)
  ۲. شبکه آب‌رسانی منشعب از چشمه سلیمانیه به همراه لت‌هایش (پرونده ثبتی، ۱۳۸۷)؛
  ۳. مجموعه آسیاب‌های آبی فین (پرونده‌های ثبتی، ۱۳۸۷)؛
  ۴. چشمه «سفیدآب» (پیش از تاریخ) (به ثبت رسیده) با قلعه و مزرعه کهن آن (پرونده ثبتی، ۱۳۸۰)؛
  ۵. «کوه ساحل» و «زردکوه ساحل»، محوطه‌های پیش از تاریخ (به ثبت رسیده) (پرونده ثبتی، ۱۳۸۷)؛
  ۶. محدوده تراورتن کفتارخون (پیش از تاریخ) (احتمالاً دارای حفره‌های زیستی و تدفینی) (پرونده ثبتی، ۱۳۸۷)؛
  ۷. تپه‌های «هفت‌چاله» همجوار محدوده کفتارخون (بررسی‌های نگارنده، احتمالاً دارای حفره‌های زیستی یا تدفینی)، (برومندی، ج. ۱، ۱۳۸۸: ۲۴)
- پس از آن به سطح همواری می‌رسیم که آثار کهن آن به شرح زیر است:

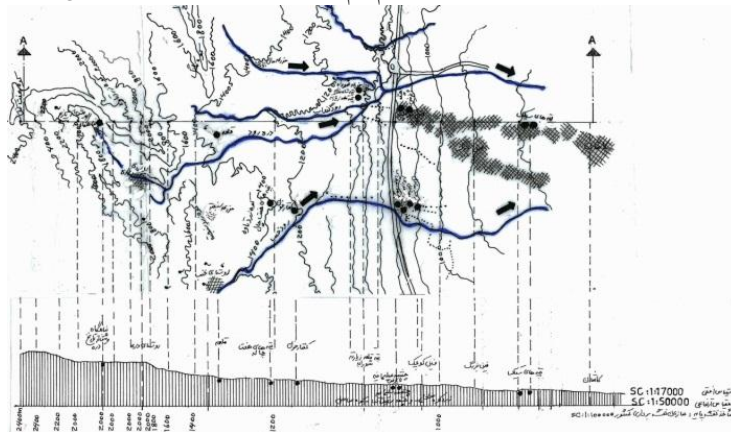
حوزه دشت
فین کاشان:
بستر شکل‌گیری
ساختار زیستی...

•
•
•
•
•
•
•

۱. سیل شکن صفوی راه تاریخی «دره» (کلانتر ضرابی، ۱۳۸۷: ۶۴):
  ۲. هسته اولیه زیستگاه فین کوچک (که به نظر نگارنده در اطراف زیارت بوده است) و هسته اولیه فین بزرگ (که به نظر نگارنده محله مادآباد بوده است) (مشاهدات و بررسی‌های میدانی نگارنده، ۱۳۸۸)
  ۳. بناهای مذهبی با الگوهای کهن در مسیر راه‌ها و کنار آب‌ها (برخی ثبت شده) (برومندی، ۱۳۸۸، ج ۱: ۲۳)
  ۴. باغ کهنه دیلمی و باغ شاهی صفوی در فین کوچک (به ثبت رسیده، ۱۳۱۴) (جیحانی و عمرانی، ۱۳۸۴؛ کلانتر ضرابی، ۱۳۸۷: ۷۴):
  ۵. تپه‌های تاریخی شمالی و جنوبی سیلک با قدمت حداقل (۵۵۰۰ تا ۲۷۰۰ سال ق.م) (به ثبت رسیده ۱۳۲۰ و ۱۳۳۹) (کاوش‌های گریشمن و استاد ملک شه میرزادی):
  ۶. هسته اولیه شهر تاریخی کاشان (کلانتر ضرابی، ۱۳۸۷: ۱۳۰):
  ۷. گورستان‌های تاریخی قرار گرفته عمدتاً در کنار بناهای مذهبی کهن؛ مانند زیارت شاهزاده ابراهیم، زیارت آمنه‌خاتون، قدمگاه، مزار شیخان و... (مشاهدات و بررسی‌های میدانی نگارنده، ۱۳۸۸):
  ۸. مزارع کهن مانند مزرعه کلاته و عباس‌آباد (نقشه جغرافیایی ارتش، ۱۳۶۶) و مزارع کهن درب فین، لتحر و حسن‌آباد (همان) برخی از این مزارع کهن به جز آبیگری از چشمه فین از آب قمصر نیز آبیگری دارند (کلانتر ضرابی، ۱۳۸۷: ۱۳۳). تمامی این مزارع در رابطه با قنات‌ها یا آبراه‌های کهن شکل گرفته‌اند (بررسی‌های میدانی نگارنده، ۱۳۸۸).
- این حوزه خود شامل دشت‌های کوچک‌تر زیرمجموعه مانند دشت‌های سید میرعلی، احمدآباد، دشت افروز و حاجی‌آباد نیز می‌شود (نقشه جغرافیایی ارتش، ۱۳۶۶). همچنین از دشت‌های پای میل، متانه، چغانه، جولآباد، مادآباد و سفیدآب هم نام برده شده است (کلانتر ضرابی، ۱۳۸۷: ۸۷)

شکل ۵: نمایش بهینه زیستی از ارتفاعات تا دشت؛ بالا: پلان، پایین: مقطع A-A (مطالعه و ترسیم نگارنده مقاله: (نقشه پایه سازمان نقشه برداری کشور) ۱۳۸۸)

به دلیل اهمیت چشمه تاریخی سلیمانیه و قنات‌های مرتبط و نقش آبراهه‌های منشعب از آن و تأثیر مهم آن‌ها در شکل‌گیری ساختار زیستی دشت فین، در اینجا لازم است توضیحاتی در این رابطه ارائه کنیم:

کلانتر ضرابی به نقل از کتاب تاریخ قم نوشته است: «فین را بشتاسب (گشتاسب) بنا کرد. در آن وقت با ارجاسب ملک ترک کارزار کرد و کاریزهای آن دیه را به اشارت ملک جم بیرون آورده بسیار آب‌اند» (کلانتر ضرابی، ۱۳۸۷: ۷۴). به نظر نگارنده، این امر بیانگر قدمت قنات‌های فین است.

«... چشمه سلیمانیه که از بن صخره‌هایی به نام کوه دندانه واقع در هفت کیلومتری جنوب باختری کاشان از زمین می‌جوشد، یکی از قدیمی‌ترین منابع آب زیرزمینی ایران به‌شمار می‌رود (فرهنگ آبادی‌های کاشان: ۹۳ و ۹۴).

«... چشمه فین از صخره بیرون می‌زند و با هزار متر مکعب آب در دقیقه، یکی از پرآب‌ترین چشمه‌های ایران است، حدود سه هزار سال است که حضور آن در این سرزمین که آب در آن نادر است، موجب جذب و جلب ساکنان اولیه این سرزمین شده است» (گریشمن، ۱۳۷۹، ج ۱: ۱۹).

در کتاب تاریخ کاشان آمده است: «... یکی دیگر از آب‌های قدرتی که از جمله بدایع و عجایب روزگار است، چشمه فین است و آن چنان است که در دامنه کوه دندانه و هفت‌کتل در قدیم‌الایام آبی ظاهر شده است در کمال لطافت و صفا به قدر دوازده سنگ و قریتین فین علیا و فین سفلا که دو دیه بزرگ معظم است از آب آن احداث و آباد گشته و بر علاوه مزارع لتحر، حسن آباد، درب فین و ناجی آباد که حومه شهر هستند، از آن آب سبز و شاداب می‌باشد» (کلانتر ضرابی، ۱۳۸۷: ۷۲).

در کتاب آثار تاریخی شهرستان‌های نطنز و کاشان به نقل از کتاب تاریخ کاشان آمده است: «آب فین و تقسیم‌بندی تغییرناپذیر آن از قدیم‌الایام مطابق برنامه خاص خود بدین‌گونه معمول بوده است. تمامی آب چشمه به یازده سهم مساوی که یازده جوی گفته می‌شود، تقسیم می‌گردد؛ هر یک جوی نیز به یازده شبانه‌روز یا به اصطلاح محلی به ۲۴ طاق پخش می‌شود و در نتیجه ۳۰۸ طاق، مجموع آن در نقاط ذیل به مصرف کشاورزی می‌رسید: فین کوچک که سرچشمه در آنجا ظاهر می‌شود، ۷۶ طاق، فین بزرگ ۶۰ طاق، قریه حسن آباد ۷۲ طاق، درب فین ۷۲ طاق، لتحر ۲۸ طاق» (نراقی، ۱۳۴۸: ۷۲).

جدول زیر گزارش اداره میراث کاشان با موضوع سازه‌های آبی در رابطه با قنات‌های فین کوچک است:

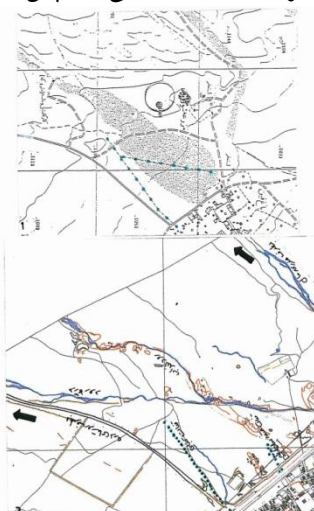
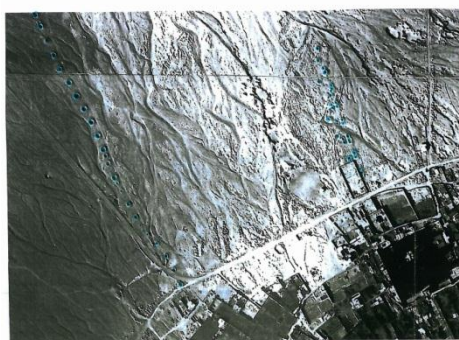
حوزه دشت
فین کاشان:
بستر شکل‌گیری
ساختار زیستی...

- .
- .
- .
- .
- .
- .
- .

نام قنات	اراضی زیردست (هکتار)	طول قنات M	لیتر بر ثانیه آب‌دهی قنات	تعداد مالکان	کاربری	قدمت تاریخی
چشمه سلیمانیه	۲۵۰	۱۵۰۰	۵۰	۱۵۰	دارد	-
تنبلی	۵۰	۱۸۰۰	۳۰	۱۵۰	دارد	-
گنداب	۱۵	۲۵۰	۵	۵	دارد	-
چاله گوراب	۱۰	۹۰۰	۳۵	۱۲	دارد	-
شوراب بالا	۵	۱۲۰۰	۳۵	۱۰	دارد	-
شوراب	۷	۱۵۰۰	۴	۱۰	دارد	-
شوراب پایین	۱۵	۸۵۰	۵/۵	۱۰	دارد	-
مزرعه مال	۱۳	۱۲۰۰	۳/۵	۱۲	دارد	-

از مهم‌ترین قنات‌های بالادست باغ‌فین، قنات‌های چشمه سلیمانیه و تنبلی هستند. از جدول ارائه‌شده نتیجه می‌گیریم که بالاترین میزان آب‌دهی را قنات چشمه سلیمانیه دارد و بیشترین اراضی زیردست را آبیاری می‌کند، پس از آن قنات تنبلی قرار گرفته است.

شکل ۶: نمایش مسیر قنات‌ها در محدوده بالادست چشمه سلیمانیه؛ سمت راست بالا، نقشه سال ۱۳۶۱؛ سمت راست پایین، نقشه سال ۱۳۸۵؛ سمت چپ عکس هوایی همان‌جا، سال ۱۳۶۳ (سازمان نقشه‌برداری کشور)

همچنین این دو قنات بیشترین تعداد مالک را دارند که خود به‌نوعی گویای قدمت این دو قنات است. کتاب تاریخ کاشان نیز به قنات تنبلی اشاره دارد. (کلانتر ضرابی، ۱۳۸۷: ۷۷)

بررسی‌های میدانی نگارنده بیانگر آن است که هر دو مسیر قنات‌های چشمه سلیمانیه و تنبلی به «دره‌رود» رسیده و با آن تلاقی می‌کند. در عکس‌های هوایی سال ۱۳۶۳ سازمان نقشه‌برداری، قنات‌های چشمه سلیمانیه در دو مسیر و به‌صورت دو قلو هستند و حتی مسیر قنات دیگری متصل به آن‌ها به چشم می‌خورد. همچنین در نقشه چاپ‌افست سازمان نقشه‌برداری در سال

۱۳۶۱، یک رشته قنات به جز قنات‌های تنبلی و چشمه سلیمانیه مشاهده می‌شود که آن دو را به هم ارتباط داده است. در بررسی‌هایی میدانی و بازدید نگارنده در حال حاضر، در ظاهر، برخی از این مسیر قنات‌ها اصلاً مشاهده نمی‌شوند و متأسفانه مسیر قنات‌های اراضی بالادست باغ فین در معرض تخریب و آسیب دیدن هستند. امید است مسئولان در این باره چاره‌اندیشی کنند و از تخریب و ناخوانا شدن این قنات‌های تاریخی و بسیار کهن جلوگیری نمایند. از آنجایی که رودخانه‌های بالادست اراضی فین کاشان نقش مهمی ایفا می‌کرده‌اند و از جمله عوامل مثبت برای غنی کردن آب‌های زیرزمینی در این بخش بوده‌اند و همچنین، همواره سیل جاری شده در آن‌ها از عوامل تخریب و تهدید برای فین کوچک و باغ فین و... به حساب می‌آمده است...، برخی بررسی‌های انجام‌شده در این رابطه ارائه می‌شود:

شکل ۷. سمت راست: موقعیت قنات‌ها و مسیل و عارضه‌های موجود در بالادست باغ فین و چشمه سلیمانیه؛ عکس‌های سمت چپ ۱ و ۲ و ۳ چاه‌های قنات تنبلی؛ ۴ و ۵ و ۶ چاه‌های قنات چشمه سلیمانیه (نقشه پایه: سازمان جغرافیایی) (مأخذ عکس‌ها و ترسیم‌ها نگارنده مقاله: ۱۳۸۸)

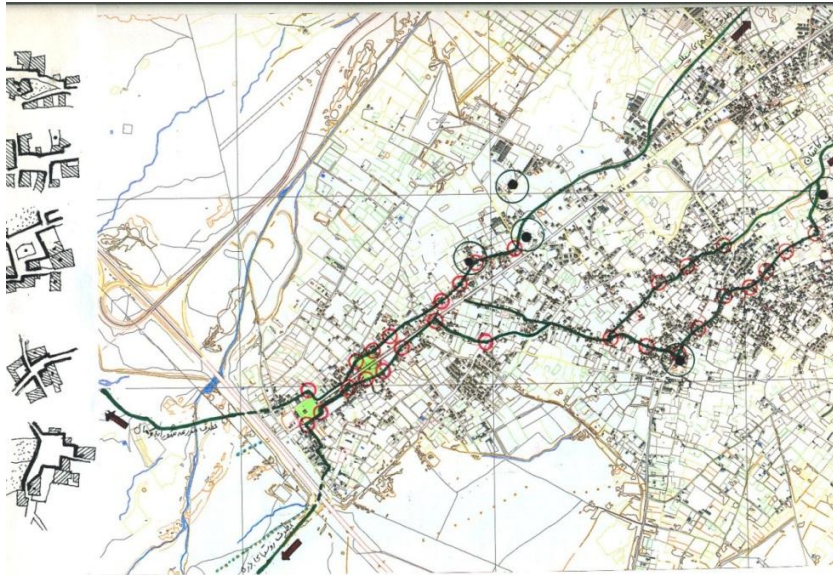
نراقی در کتاب آثار تاریخی شهرستان‌های نطنز و کاشان به نقل از کتاب تاریخ کاشان در رابطه با رودهای جاری در اراضی بالادست فین چنین نوشته است: «در خارج حد غربی باغ فین کاشان، به جهت رفع مخاطره سیلاب دره‌های کوه‌دندانه از محوطه این باغ و بناهای آن سد معتبری با سنگ و ساروج ساخته شد که بقایای آن پس از چهارصد سال، هم‌اکنون نیز از نفوذ سیلاب به قریه فین و باغ شاه کاملاً جلوگیری می‌کند، آن را به نام سد شاه‌عباسی می‌شناسند. رودخانه‌های دیگر رودخانه خنب و دره است که از گرمسار قریتین خنب و دره و کوه هفت‌کتل،

حوزه دشت
فین کاشان؛
بستر شکل‌گیری
ساختار زیستی...

سیل‌های بزرگ تقریباً یک میل بالای سر قریه فین علیا به همواری می‌رسد؛ یعنی از دو موضع به هامون روان می‌گردد. در زمانی که شاه‌عباس صفوی یا بقولی شاه صفی، باغ شاه فین و عمارت دلنشین آنجا را بنا کرده، نظر به آنکه محاذی آن باغ تقریباً دو هزار ذرع بالاسر آن دو رودخانه عظیم واقع است که سیل‌های بهاری سرایش می‌شود، سیل‌بندی محکم از سنگ و گچ و آهک ساخته و سیلاب را گردانیده از کنار قریه فین سفلی گذرانیده الی وسط دشت مزارع حومه، همه‌جا سیل‌بند را کشیده تا موضعی که به رودخانه گزرگاه که به قدر یک میل فاصله از طرف شرقی شهر می‌گذرد و ملحق می‌گردد و الحق، عملی صواب و لازم و مخارجی گزاف و واجب نموده ولی به‌مرور ایام و صدمه و... سیلاب سیل‌بند مزبور روی به خرابی و ریش‌سفیدان قریه مزبوره مواظب هستند تا هرگاه رعد بگرد و ابری بگرید و سیلی از آن رودخانه به‌شدت جاری و روان شود، فی‌الغور باغبانان و سرایداران از بام سردر آن باغ جار دردهند و اهل آن قریه را اعلام کنند، بی‌تأنی بیل‌داران در بیرون سیل‌بند حاضر گشته... و شر و خطر آن سیل را بگردانند... . چهار سال قبل در وسط روز سیلی برخاست و با وجود آنکه پانصد نفر بیل‌دار حافظ و دافع بود، نزدیک بود که عنان از دست گرفته باغ شاه را با دو محله فین علیا منهدم سازد. آخر الامر شر آن باغ مزبور گشته از دو طرف آن قریه گذشته. آنچه قنوات و باغات و عماراتی که در جلو آن بود، هموار کرده به خندق شهر افتاد و از دروازه و راه آب‌ها به شهر درآمد و خرابی فاحش رخ نمود. به‌زعم ارباب بصیرت... بانی سیل‌بند مزبور همان زبیده‌خاتون بانی حصار و قلعه‌بندی شهر کاشان بود به حکم آنکه بالبداهه هرکس در هر سرزمین شهری بنا کند اول خطر شهر احتمالات ضرر و خطر آن را بر ذمه همت و حکمت خود لازم و واجب می‌شمارد. و در نظر ارباب هندسه و هوش خطر این مسیل مشهود بوده و با احداث این سیل‌بند رفع نموده؛ زیرا که وضع سیل‌بند چنان است که از طرف غربی کشیده است تا موضعی که سیلاب قریب دو میل از بالای سرکاشان را رد می‌کند (نقل از کلاتر ضرابی، ۱۳۸۷: ۶۴ و ۶۵)

به‌نظر نگارنده، اصولاً ساختار کالبدی تاریخی و زیستگاه‌های فین کوچک و بزرگ هم عمدتاً متأثر از شبکه آبراهه‌های منشعب از چشمه تاریخی سلیمانیه است و بعداً متأثر از قنات‌های بالادست آن است. این آبراهه‌ها بسیار قدیمی‌تر از این ساختار کالبدی است و گذرهای تاریخی و فضاهای گشاده شکل‌گرفته در مسیر آن‌ها همچنین پدیده‌ها، یا پخشگاه‌های آب مرتبط و در ترکیب با این آبراهه‌ها شکل گرفته‌اند. همچنین، بناهای مذهبی با الگوهای کهن نیز در کنار آن‌ها شکل گرفته‌اند. این شبکه آبراهه‌ها عامل ایجادکننده بافت سکونت و باغات و کشتزارهای شکل‌گرفته در هسته‌های اولیه فین کوچک و بزرگ هستند. پدیده حوضخانه‌ها و پدیده آسیاب‌های آبی نیز همه متأثر از این شبکه آبرسانی هستند. شبکه گردش آب باغ فین شاهی صفویه نیز بسیار متأخرتر از این ساختار آبی است و بعدها طرح منظم به خود گرفته است.

شکل ۸: تأثیرپذیری اسکلت کالبدی (گذرهای اصلی و مراکز محلات و مراکز مذهبی کهن) از شبکه آبرسانی منشعب از چشمه تاریخی سلیمانی؛ دایره‌های سیاه توپر (مراکز مذهبی)؛ دایره‌های توخالی (مراکز محلات، وا شدگاه‌ها)، خطوط سیاه (گذرهای اصلی) سمت چپ نمونه‌های واشدگاه (مطالعات میدانی نگارنده مقاله: ۱۳۸۸)

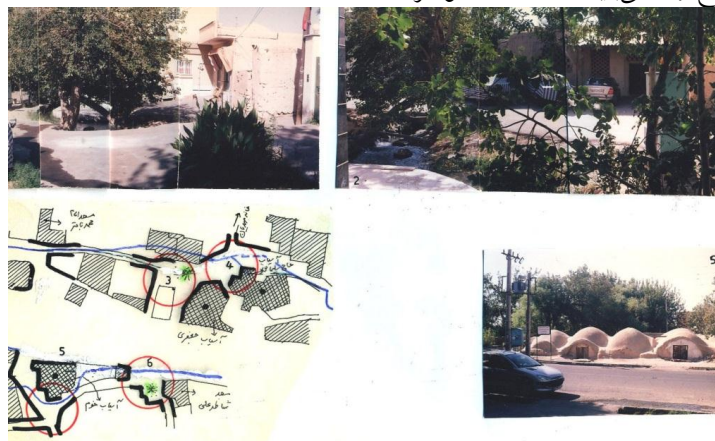

شکل ۹: نمونه‌هایی دیگر از تأثیرپذیری واشدگاه‌ها (مراکز محلات) از آبراهه‌های منشعب از چشمه سلیمانی در فین کوچک (عکس‌ها و رولوها از برومندی: ۱۳۸۸)

حوزه دشت
فین کاشان:
بستر شکل‌گیری
ساختار زیستی...

شیب زمین از سمت چشمه به طرف دشت کاشان، زمینه مساعدی را در جهت ایجاد این شبکه ایجاد کرده است؛ به طوری که زمینه برای ایجاد آسیاب‌های آبی در این منطقه فراهم شده

است. آسیاب‌های آبی در ایران بسیار ریشه‌دار و کهن هستند. کلاتر ضرابی تعداد این آسیاب‌ها را که با آب چشمه فین گردش می‌کرده‌اند، سی‌وشش عدد ذکر کرده (۱۳۸۷: ۷۳ و ۷۹). بنا به اظهارات آسیابان‌های بومی محل، آسیاب‌های آبی فین کوچک چند نوع هستند: ۱. آسیاب‌های تمام‌وقت؛ ۲. آسیاب‌های پنج‌روزه؛ ۳. آسیاب دوروزه که حکایت از آن دارد که برخی از این آسیاب‌ها فقط بعضی از روزهای هفته دارای آب کافی بوده‌اند. به نظر می‌رسد که این تقسیم‌بندی در گذشته‌های دور وجود نداشته است و پس از ازدیاد جمعیت در هسته‌های اولیه زیستگاه فین (که به اعتقاد نگارنده، آن را در حوالی زیارت بی‌بی زبیده‌خاتون می‌بایست جست‌وجو نمود)، به تدریج به وجود آمده است. البته به یقین در حوالی چشمه سلیمانیه، استقرارهای انسانی پیش از تاریخ وجود داشته است که شواهد باستان‌شناختی آن در مقاله ذکر شده است. اما تا قبل از دوران صفویه، در حوالی چشمه، روستایی وجود نداشته و زمین‌ها خالی و بکر بوده است. هسته‌های اولیه فین بزرگ و فین کوچک در مسیر آبراهه‌های منشأ گرفته از این چشمه شکل گرفته‌اند، نه مستقیماً در کنار خود چشمه. به همین دلیل به اعتقاد نگارنده، آسیاب‌های آبی اولیه را نیز در حوالی زیارت بی‌بی خاتون و در مسیر راه تاریخی به طرف تپه‌های تاریخی سیلک و پس از آن در حوالی باغ‌کهنه می‌بایست جست‌وجو کرد.

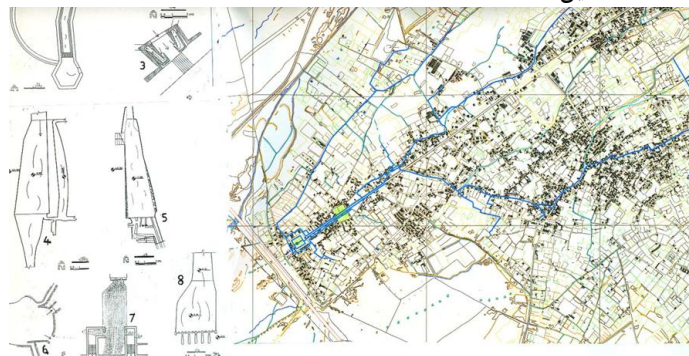

شکل ۱۰: نمونه‌هایی از آسیاب‌های قرار گرفته در مسیر آبراهه‌های منشعب از چشمه سلیمانیه و شکل گرفته در کنار واشدگاه‌ها که خود متأثر از همین آبراهه‌ها هستند. (تصاویر و عکس‌ها از نگارنده، ۱۳۸۸)

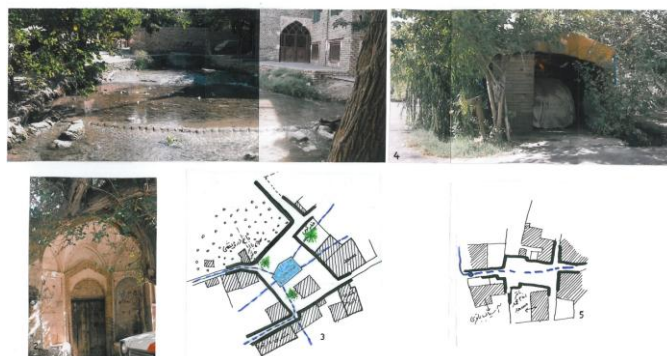
پدیده بسیار جالب دیگر، لت‌ها یا همان مکان‌های پخش آب‌اند که دارای ارزش‌های زیستی و معمارانه هستند. بسیاری از آن‌ها توسط میراث‌فرهنگی اصفهان (گزارش‌های ثبتی، شاهی، ۱۳۸۷) و پایگاه میراث‌فرهنگی فین-سیلک-کاشان (گزارش‌های ثبتی، ۱۳۸۷). همچنین لت باغ فین صفوی (جیحانی و عمرانی، ۱۳۸۴: ۳۱۷) رولوه و برداشت شده‌اند بررسی‌های میدانی

نگارنده از چگونگی حضور لت‌ها در مراکز محلات، بیانگر ارزش‌های طراحی شهری نیز هست که نمونه‌ای از آن‌ها در این مقاله آورده شده است.

شکل ۱۱: برداشت آبراهه‌های موجود سمت راست (پایگاه میراث فرهنگی فین، سیلک کاشان، ۱۳۸۷): سمت چپ رولوه لت‌ها (پخشگاه‌های تقسیم آب) شماره‌های ۳ و ۷ و ۶ و ۳ (جیحانی و عمرانی، ۱۳۸۴) (مأخذ بقیه شماره‌ها: میراث فرهنگی اصفهان، شاهی، ۱۳۸۷)

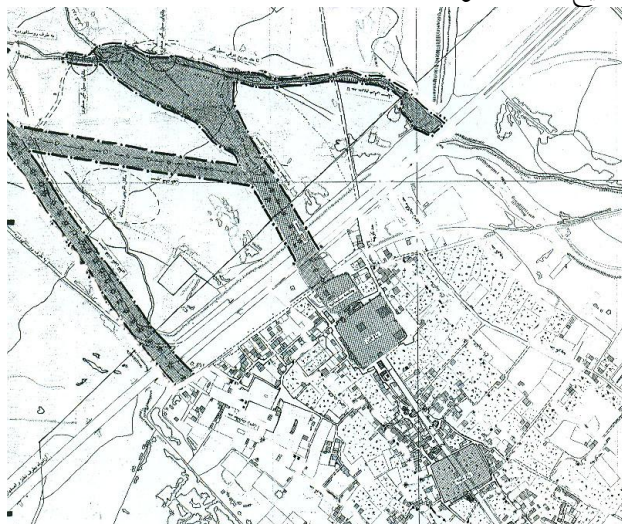
شکل ۱۲: نمونه‌هایی دیگر از مسیر آب در مراکز محلات فین کوچک؛ مرکز محله سمت چپ با لت قرارگرفته در مسیر آبرسانی به نام لت آهنی به همراه درختان کهنسال (عکس‌ها و رولوه‌ها از نگارنده، ۱۳۸۸)

در رابطه با پدیده وجود باغ‌ها و ارتباط آن‌ها با چشمه فین در کتاب *تاریخ کاشان* آمده است: «نظر به آنکه منشأ و مظهر چشمه فین در دامن کوه است و زمینش ریگ‌بوم است، آنچه اراضی بالادست است، همه را باغستان نموده‌اند (کلاتر ضرابی، ۱۳۸۷: ۸۰) همچنین در رابطه با باغ‌های مهم تاریخی مانند باغ فین که آن را متعلق به دوره صفوی و قاجار می‌دانند (همان: ۷۴)، روایت‌های تاریخی بیانگر آن است که تا دوره صفویه در حوالی چشمه سلیمانیه، زیستگاهی وجود نداشته است. البته احتمالاً به‌عنوان یک چشمه مقدس حرمت داشته است و باغ‌کهنه که محققان آن را متعلق به دوره آل‌بویه می‌دانند نیز به‌عنوان باغ شاهی نسبتاً دور از زیستگاه اولیه فین کوچک (به‌نظر نگارنده در حوالی زیارت) بوده است و گویا در اثر زلزله‌های مکرر ویران شده است، در دوره ایلخانی

حوزه دشت
فین کاشان:
بستر شکل‌گیری
ساختار زیستی...

گسترش یافته و تا عهد صفوی، مردم بومی و رهگذران در آنجا به استراحت می‌پرداخته‌اند (جیحانی و عمرانی، ۱۳۸۴) و در میان باغات بسیار دورتر بوده است. شاه‌عباس باغ شاهی فین را در زمین‌های بکر و نو احداث کرده است. شبکه منظم آبیاری این باغ در آن دوره شکل گرفته و به شبکه آبراهه‌های طبیعی منشعب از چشمه سلیمانیه ملحق شده است

همان‌طور که ذکر شد، به یقین در حوالی چشمه سلیمانیه، استقرارهای انسانی پیش از تاریخ وجود داشته است که شواهد باستان‌شناختی آن در مقاله ذکر شده است؛ اما تا قبل از دوران صفویه در حوالی چشمه، روستایی وجود نداشته و زمین‌ها خالی و بکر بوده است. در این باره در کتاب آثار تاریخی شهرستان‌های نطنز و کاشان آمده است: «شاه‌عباس چون بناهای سالخورده و ویرانه باغ شاه کهنه را در شأن خود نمی‌دید، امر به احداث باغ شاه جدید فین کرد. شاه باغ جدید را در محدوده زمین‌های نو... حصاربندی و در چهار گوشه آن، برج‌های مرتفع بنا کرد و در ساحت وسیع میان هر دو باغ قدیم و جدید، هم خیابان و میدان پهناوری جهت چوگان‌بازی و قیق‌اندازی و انواع مسابقه و بازی تسطیح و آماده نمود.»

شکل ۱۳: موقعیت باغ کهنه دیلمی؛ پایین شکل و باغ شاهی صفوی (باغ فین) وسط شکل و ارتباط آن‌ها با چشمه سلیمانیه و قنات‌های بالادست در بخش بالایی شکل (نقشه تعیین عرصه و حریم باغ فین کاشان، نگارنده، ۱۳۸۸)

در تحقیقات گسترده در کتاب باغ فین، درباره باغ‌های فین، مطالبی به شرح زیر آمده است:
- در دوره صفویه باغ شاهی در کنار چشمه سلیمانیه (چشمه فین) شکل گرفته و به تدریج، بخش‌های مختلف آن ساخته یا مرمت می‌شوند. قبل از احداث باغ شاهی فین در این جایگاه، پادشاهان صفوی در آنجا جشن برپا می‌کردند. آنجا مرغزاری بوده است (در نزدیکی چشمه) که در

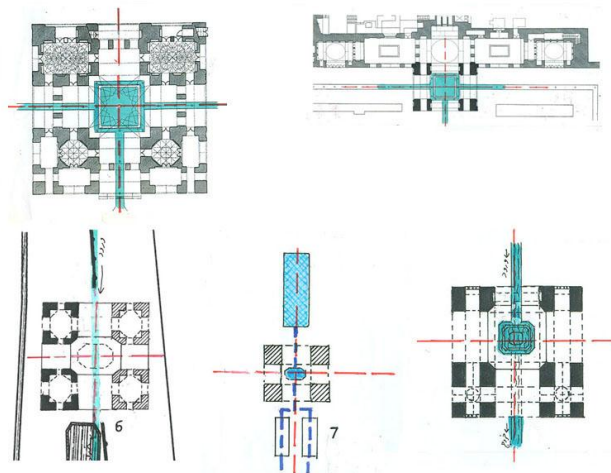
آن خیمه و خرگاه و بارگاه و سراپرده می‌زدند. پادشاهان صفوی در این مکان، جشن آبریزان برگزار کرده و در مساحت وسیع بین دو باغ کهنه و باغ شاه جدید، خیابان و میدان پهناوری جهت بازی چوگان، قیقاندازی و انواع مسابقه‌ها، مسطح و آماده کرده بودند (جیحانی و عمرانی، ۱۳۸۴).

به‌نظر نگارنده، باغ فین صفوی و باغ کهنه دیلمی، در واقع به‌عنوان قصر و کوشک شاهان دیلمی صفوی و قاجار مطرح بوده‌اند. از باغ کهنه دیلمی به‌دلیل نبود کاوش‌های باستان‌شناسی، اطلاع زیادی وجود ندارد. اما شواهد موجود و بررسی‌های اولیه نگارنده نشان از ارتباط آن با آب چشمه سلیمانیه دارد. باغ شاهی صفوی هم در بهترین نقطه فین کوچک در کنار چشمه دائمی و پرآب سلیمانیه شکل گرفته است و ترکیب بندی شاهانه معماری فضاهای داخلی آن باغ را کاملاً از باغات اطراف جدا نموده است. همچنین حصار و برج‌وباروهای این باغ در واقع تأکیدی بر این مهم بودن و جدا بودن از سایر باغ‌ها دارد. در واقع نوعی قلعه باغ است واقع شده در میان خانه‌باغ‌هایی که پیرامون آن را فرا گرفته بوده‌اند. پادشاهان ذکر شده هم در اینجا استراحت می‌کرده‌اند، هم بار عام می‌داده‌اند و هم در پاره‌ای از مواقع سال، به امور حکومتی رسیدگی می‌کرده‌اند. شایان ذکر است که اکثر باغات اطراف این باغ نیز به احتمال بسیار زیاد، به مردمان بانفوذ و قدرتمند یا به دولتیان متعلق بوده است که حلقه‌ای از حکومتیان را به‌عنوان سپر محافظتی در دور این قلعه باغ ایجاد می‌کرده‌اند. همه این باغات نیز به آب چشمه سلیمانیه و قنوات بالا دست فین کوچک مرتبط هستند به‌نظر می‌رسد که مردمان عادی در گذشته فقط در مواقع خاصی اجازه بازدید از این باغ را داشته‌اند و نقش تفرجگاهی برای اکثر مردم نداشته است.

پدیده دیگری که در رابطه با آبراهه‌های منشعب از چشمه تاریخی سلیمانیه در فین کوچک قابل مشاهده است، حوضخانه‌ها هستند. این بناها از انواعی هستند که در روی زمین و در ارتباط با آبراهه‌های ذکر شده شکل گرفته‌اند. ساختار اولیه همه این گونه حوضخانه‌ها از الگوی چهارطاقی الگو گرفته است و در اشکال بسیار ساده تا اشکال بسیار هنرمندانه و فاخر وجود دارند؛ از جمله انواع فاخر آن را می‌توانیم حوضخانه صفوی و حوضخانه قاجاری در باغ فین نام ببریم. بسیاری از حوضخانه‌های ساده‌تر در بافت فین، متأسفانه تخریب شده و از بین رفته‌اند و اثری از آن‌ها نیست؛ اما هنوز بقایای برخی از آن‌ها در ترکیب با سایر بناهایی را که به آن‌ها الحاق شده‌اند، رامی‌توان شناسایی کرد. بررسی‌های میدانی اولیه نگارنده در باغ کهنه دیلمی هم بیانگر وجود حوضخانه در آن است. بازآفرینی شکل اولیه آن امکان‌پذیر است. همچنین ارتباط آن با آبراهه‌های ذکر شده واضح است که در رولوه‌های زیر به آن‌ها اشاره شده است. متأسفانه هیچ‌گونه کاوش باستان‌شناسی در باغ کهنه صورت نگرفته است و اگر هم صورت گرفته، نگارنده از آن‌ها مطلع نیست؛ اما به‌نظر می‌رسد کاوش در آنجا نکات ارزنده‌ای را درباره معماری دوران دیلمیان و دوران‌های بعدی و ارتباط آن‌ها با آبراهه‌های منشعب از چشمه فین را بر ما روشن کند.

حوزه دشت
فین کاشان؛
بستر شکل‌گیری
ساختار زیستی...

شکل ۱۴: سمت چپ بالا حوضخانه صفوی؛ سمت راست بالا حوضخانه قاجاری (جیحانی و عمرانی، ۱۳۸۴) پایین سمت راست شکل ۲ حوضخانه‌ای در بافت فین کوچک رولوه توسط (امین محب علی و قادری) اشکال ۷و۶ بررسی و بازآفرینی شکل اولیه حوضخانه دیلمی در باغ کهنه (نگارنده، ۱۳۸۸)

در انتها بی‌مناسبت نیست که به پاره‌ای از رفتارهای اجتماعی و مردم‌شناختی که با این زیرساخت آبی دشت فین کاشان مرتبط است، اشاره‌ای داشته باشیم. بررسی‌های نگارنده بیانگر آن است که چشمه سلیمانیه از قدیم‌الایام در بین اهالی فین و کاشان و حتی سایر نقاط، دارای حرمت و برکت و خاصیت شفابخشی بوده است. بنا به گفته اهالی بومی حداقل از زمان صفویه تاکنون در حوض جوش آنجا سکه پرت می‌کنند و افتادن سکه در گودال جوشان آب آن را نشانه برآوردن آرزو و نیت خود می‌دانند. کلاتر ضرابی نوشته است: «مردم به جهت دفع امراض به چشمه فین می‌شتابند. در زمستان آب چشمه گرم است و در تابستان به‌غایت سرد و امراض سوداوی و مزمنه جلدیه را بسیار مفید و مجرب است. زن و مرد از راه‌های دور و دراز به آن استشفای می‌جویند. زنان در چشمه زنانه و مردان در چشمه مردانه» (کلاتر ضرابی، ۱۳۸۷: ۸۵). نگارنده خود شاهد بوده است که بسیاری از بازدیدکنندگان (زن و مرد و کودک و پیر و جوان) از شهرها و روستاهای اطراف و قم و اصفهان و کاشان که برای بازدید از باغ فین کاشان به آنجا می‌آیند، حتماً پای خود را در یکی از شاخه‌های آب منشعب از چشمه سلیمانیه می‌گذارند و معتقدند که شفابخش است. در همجواری باغ فین نیز چاهی است مرتبط با قنات که به آن چاه امام زمان می‌گویند.^۲ اهالی فین کوچک و بزرگ و کاشان و روستاهای اطراف آن‌ها نانهایی را که با آرد آسیاب‌های آبی قرار گرفته در مسیر آب‌های منشعب از چشمه سلیمانیه پخته می‌شوند، دارای قوت و برکت بیشتر از نان‌های معمولی می‌دانند. آن‌ها می‌گویند در گذشته اعتقاد داشته‌اند که اگر زن نازایی از آبی که از روی چرخ این آسیاب‌های آبی می‌گذشته می‌آشامیده است، شفا می‌یافته و بچه‌دار می‌شده است.

قدردانی

با تشکر از مردم با فرهنگ و مهربان حوزه آبی دشت کاشان و با تشکر از همکاری‌های سرکار خانم زهرا ساروخانی مدیر محترم پایگاه و جناب آقای مهندس احسان زراعت، مسئول محترم دفتر فنی پایگاه میراث فرهنگی- صنایع دستی و گردشگری محور فین-سیلک-کاشان و با تشکر از همکاری‌های جناب آقای مهندس امین محب علی.

پی‌نوشت‌ها:

۱. حوزه به معنای ناحیت و پهنه است (لغت‌نامه دهخدا).
۲. گفتنی است که در بسیاری از شهرهای کهن در مناطق کویری ایران، چاه‌هایی به نام امام زمان وجود دارد که مردم آن‌ها را مقدس می‌دانند و به آن‌ها دخیل می‌بندند. این چاه‌ها معمولاً پرآب و پر قدمت هستند و مردم آن را ناشی از توجه امام زمان (عج) به این چاه‌ها می‌دانند.

منابع

- برومندی، بهرخ، ۱۳۸۸، شناسایی ساختار تاریخی محدوده فین کاشان و تعیین حریم باغ فین کاشان، گزارش شماره ۱ پایگاه میراث فرهنگی- صنایع دستی و گردشگری محور فین.
- _____، ۱۳۸۸، طرح سامان‌دهی و بهبودسازی کلی اطراف باغ تاریخی فین کاشان، گزارش شماره ۲ پایگاه میراث فرهنگی- صنایع دستی و گردشگری محور فین-سیلک-کاشان.
- جیحانی، حمیدرضا و سید محمدعلی عمرانی، ۱۳۸۴، باغ فین کاشان، پژوهشکده میراث فرهنگی و گردشگری.
- حیدری، احمد، ۱۳۸۷، پرونده ثبتی غلام تپه (شاه‌غلام)، بایگانی سازمان میراث فرهنگی کشور.
- دفتر فنی پایگاه میراث فرهنگی- صنایع دستی و گردشگری محور فین-سیلک-کاشان، ۱۳۸۷، گزارش ثبتی: مسیر تاریخی چشمه سلیمانیه و سیستم آبیاری محور فین-سیلک-کاشان.
- دفتر فنی پایگاه میراث فرهنگی- صنایع دستی و گردشگری محور فین سیلک- کاشان گزارش‌ها و پرونده‌های ثبتی: کفتارخون (۱۳۸۵)، زردکوه ساحل (۱۳۸۶)، کوه ساحل (۱۳۸۶)، عرصه محوطه باستانی سیلک (۱۳۸۷)، باغ کهنه فین (۱۳۸۶)، لت‌های سلیمانی (۱۳۸۷) آسیاب‌های فین (۱۳۸۷)، گزارشات بازدید فریدون بیگلری از پناهگاه پیش از تاریخ درین به نام سوراخ پلنگ (۱۳۸۶).
- دهخدا، علی‌اکبر (روایت چهارم)، لغت‌نامه، انتشارات دانشگاه تهران.
- فرهنگ آبادی‌های کشور، ۱۳۶۶، کاشان: اداره جغرافیایی ارتش.
- کلاتر ضرابی، عبدالرحیم، ۱۳۷۸، تاریخ کاشان (کتاب مرآت القاسان ۱۲۸۴ق)، به کوشش ایرج افشار، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- گریشمن، رومن، ۱۳۷۹، تپه سیلک کاشان، ج ۱، ترجمه اصغر کریمی، (۱۳۷۹)، پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی.
- ملک شه‌میرزادی، صادق، ۱۳۸۱، زیگورات سیلک، پژوهشکده میراث فرهنگی و گردشگری.
- _____، ۱۳۸۲، نقره‌کاران سیلک، پژوهشکده میراث فرهنگی و گردشگری.
- _____، ۱۳۸۳، سفالگران سیلک، پژوهشکده میراث فرهنگی و گردشگری.
- نراقی، حسن، ۱۳۴۸، آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز، تهران انجمن آثار ملی.
- نقشه زمین‌شناسی چهار گوشه کاشان، ۱۳۷۰، سازمان زمین‌شناسی کشور وزارت معادن و فلزات.
- وحدتی نسب، مهرداد، و شاهین آریامنش، ۱۳۹۴، باستان‌شناسی پارینه‌سنگی ایران پژوهشگاه میراث فرهنگی.

حوزه دشت
فین کاشان:
بستر شکل‌گیری
ساختار زیستی...

